

Віктор ГУМЕНЮК

ПРИМІТКИ ПЕРЕКЛАДАЧА

“Дзяди” Адама Міцкевича належать до найвизначніших творів світової літератури. Цілком слушно дослідники ставлять їх поруч з такими шедеврами, як, скажімо, “Божественна комедія” Данте чи “Фауст” Гете. Особливу роль у художній структурі твору відіграє романтичне переосмислення фольклорних традицій, мистецьке осягнення правитоків творчості народу, передусім використання урочої стихії й піднесеного ладу обрядовості, пов’язаної з ушануванням померлих предків, дідів, у польському звучанні – дзядів.

“Дзяди” творилися чи не все поетове життя. Ця поліфонічна лірико-драматична поема з виразними ознаками епопеї лишилась незавершеною, радше відкритою у майбутнє. Але окремі її частини сприймаються як викінчені художні твори, що і явно, і глибинно пов’язані між собою. Фрагментарною лишилась тільки I частина, написання якої дослідники відносять до межі 1822–1823 років. II і IV частини, що їх ще називають литовськими або ж віленсько-ковенськими “Дзядами”, написані дещо раніше, в часи, коли автор, закінчивши Віленський університет, вчителював у Ковно. Тоді він видав дві збірки поезій. До другої (Вільно, 1823) увійшли II й IV частини “Дзядів” разом з баладою “Упир”, що виконує роль прологу.

Приблизно через десятиліття з’явилися дрезденські “Дзяди” – III частина. Це безпосередній відгук автора на польське повстання 1830–1831 років і його придушення царизмом.

“Дзяди” видаються і йдуть на сцені здебільшого в такій послідовності частин – II, IV, I, III, Додаток до III частини. Саме так вони написані хронологічно. Здавалося б логічним вишикувати всі частини в послідовний цифровий ряд. Але проти такої логіки заперечує сам Міцкевич. Литовські “Дзяди” – II й IV частини – об’єднані постагтю Густава. Густав діє і в незавершеній I частині. А в пролозі до III частини безіменний в’язень латиною виводить на стіні: “... Густав помер 1 листопада 1823. – Тут народився Конрад 1 листопада 1823”. Отже, невтішний коханець четвертої частини перетворюється на борця за народну справу в третій. Фантазія Міцкевича не цуралася містицизму, тож певно, в такій цифровій послідовності має критись якась магія. Хай би як там було, в цій послідовності не важко углядіти художній сенс. Зведені поетом воєдино часові й просторові шари, стильові й понятійні стихії, звичайно, не вкладаються в буденну логіку, в помірковану послідовність, тут діють інші закони й виміри.

Останнім часом в українській літературознавчій та перекладацькій практиці за цим твором А. Міцкевича утвердилась назва “Поминок”. Саме під такою назвою в редактованому Максимом Рильським двотомовику були опубліковані фрагменти III частини – славетна “Імпровізація” в перекладі Бориса Тена, а також деякі вірші “Додатку” в перекладах Максима Рильського, Олеся Жолдака та Гаїни Коваленко. В оприлюдненій видавництвом “Дніпро” праці “Адам Міцкевич: життя і творчість” (К., 1979), як і в ряді інших своїх міцкевичезнавчих розвідок, Г. Д. Вервес говорить про цей твір як про “Дзяди”, а в його ж передмові до випущеного пізніше “Веселкою” видання “Ода молодості” (К., 1984) вже фігурують “По-

минки”, як зрештою і в усій книжці, де є, зокрема, вірші з Додатку до III частини. “Поминками” називає поему й Дмитро Павличко у статті “Рамено до рамена” (“Літературна Україна”, 1989, 19 січня). В “Літературній Україні” (1998 – 3 грудня; 1999 – 11 лютого) Д. Павличко опублікував переклади віршів “Додатку...”, в передмовах до цих публікацій він теж називає поему “Поминками”.

Здається, все ж заголовок “Дзяди” більш виправданий. Унікальність цього твору виходить за межі мистецької неповторності, то й назва хай лишиться унікальною. До того ж українські поминки трохи різняться від описаного Міцкевичем обряду. Гадаю, незвичне звучання слова дає змогу не лише відчутти щось специфічно польське (ба, навіть більшою мірою білоруське), а й глибше збагнути універсальний сенс твору, метафору родової пам’яті, взаємозв’язку часів і поколінь. Зрештою, ще ось такий аргумент. Мабуть, не випадково поет написав передмову з поясненням, що саме являє собою такий обряд Дзяди. Як бачимо, навіть для читаючої польської публіки його часу це слово вимагало пояснень, було вже певною мірою екзотичним. Тож, очевидно, не гріх, якщо ця екзотичність збережеться і в перекладі. Сьогодні завдяки Міцкевичу, мабуть, мало хто в Польщі не знає, що воно таке – Дзяди. Завдання перекладачів і літературознавців, і діячів театру (та й не лише їх) у тому, щоб це слово не викликало подиву в їхніх країнах.

Нинішня публікація – перша поява українського перекладу повного тексту “Дзядів”.

УПИР

Вступний розлогий вірш, що має жанрові ознаки романтичної балади, виконує у всьому творі роль своєрідного прологу, вводить читача в світ пов’язаної з фольклорними традиціями демонологічної образності, в урочу атмосферу часово-просторових переміщень.

Герой твору, як видно з тексту, мрець, який щороку у певний час встає з могили, щоб знову пережити трагедію нещасливого кохання, жертвою якого він, очевидно, є. Це, так би мовити, обласгороджений автором привид, який має не надто багато спільного з тим усталеним фольклорною традицією привидам, що ночами ссе людську кров (про такого упиря йдеться в пісні Конрада з III частини поеми, сцена 1).

Промені пам’яті – зіроньки шати... – Йдеться про вечірню зорю Венеру, яка першою з’являється на обрії по заході сонця; означаючи початок ночі, вона, згідно з народними віруваннями, прикликала потойбічних духів, упирів, вертала їм земну пам’ять.

Лиш як проб’є на неділю четверта... – Четверта година ночі після поминального дня знаменує початок нового ранку і втрату упирем земної сили.

Він самогубець неначе. – Автор не стверджує, що герой – то достеменно самогубець, певна неясність, таємничість становить важливу ознаку романтичної образності твору.

ДЗЯДИ. Це назва урочистости...

Автор лаконічно й виразно описує обряд, що став серцевиною образного ладу твору. При всій точності й навіть тотожності обрядових мотивів, на які автор вказує, він надалі використовує їх не буквально, а в поетичному переосмисленні.

Курляндія – давня назва частини латвійської землі.

Новий Світ – Америка.

ЧАСТИНА II

Епіграф. Дослівний його переклад з англійської виглядає так: “Більше речей є в небі й на землі, ніж ті, що примарюються у вашій філософії”. Це слова Гамлета з однойменної трагедії Вільяма Шекспіра, сказані приятелеві Гораціо у зв’язку з появою тіні померлого батька (дія 1, сцена 5). Ці шекспірівські слова полюбили романтики (вони є також епіграфом драматичної поеми Байрона “Манфред”), вкладаючи в них сенс полеміки з певною обмеженістю раціоналістичної картини світу.

Чистилищні душі! – йдеться про прадавні й перемішані з християнськими вірування про духів стихій, згідно з якими душі покутують на тому світі в повітрі, вогні, воді чи землі, залежно від ступеню гріховності, і так само, як живі, потребують їжі.

До юдолі оцієї

Лиходійствами прикуті

Навпіл тілом і душею... – так згідно з народним повір’ям деякий час по смерті покутували грішні душі, вже втрачали тілесність, але, мов якісь тіні, ще трималися землі.

Шарпа всього птаство хиже... – душі людей, доведені лихим паном до смерті. В народних повір’ях духи часто з’являються у вигляді птахів – білих, коли душа добра, чи чорних, коли вона лиха.

Я припнутий

До сохи, без сорочини. – В старопольській мові сохою називався стовп; тут, очевидно, йдеться про стовп на панському дворі, до нього прив’язували жертву й били пруттям.

Саме на кутю... – тобто в переддень Різдва, коли пан, як ніколи, мав би виявити щедрість.

Гайдюкові мовив стиха... – служникові, охоронцеві маєтку.

...Що ні плоду з них, ні цвіту

На поживу для звірини

Чи убрання для людини... – тобто такі рослини не годяться ні для корму тваринам, ні для виготовлення одягу (на відміну, скажімо, від конюшини чи льону).

Ранком весняним завзята... – наприкінці цієї Зосиної пісеньки подається авторська примітка “З Гете”, оскільки це переспів вірша Гете “Die Sprüde” (“Неприступна”).

Згадуймо часи батьків. – Наприкінці обряду віщун в епічному співі славив величні діяння предків.

До пастушки він бредє... – не можна однозначно стверджувати, що Привид і Відлюдник з IV частини, і Упир зі вступної балади і примарний лицар наприкінці III частини – то одна й та ж особа, але всі ці постаті об’єднує спільний мотив зраненого кохання, і в цьому сенсі маємо змогу говорити тут про поданий в розвитку єдиний художній образ.

І лице, і шати білі... – у рідній місцині поета мерця клали в труну в білому убранні, це може бути вказівкою на певний зв’язок привида зі світом мертвих, хоч мовчазність привида, про що знаходимо роз’яснення в IX сцені III частини поеми, говорить про те, що це душа живої людини.

ЧАСТИНА IV

Епіграф узято з твору “Біографічні розваги під черепом велетки. Оповідь про духів”, який належить перу німецького романтика Жана Поля (1763–1825).

Нині треба поминати... – йдеться про осінній поминальний день, так звані у католицтві Задушки, що суголосні давнішим Дзядам.

...Не смій десь тата діти! – Ці слова, як і пізніші згадки про померлу дружину священника, свідчать, що йдеться про ксьондза греко-католицького віросповідання (їм, як і православним, на відміну від католицьких духовних осіб, дозволяється одружуватись).

Хто любови не зна, той живе щасливо... – народна пісня (примітка автора).

Злинь з ошатного чертогу... – Із Шиллера (примітка автора). Це переспів останньої строфи вірша Фрідріха Шиллера “Der Jüngling am Bache” (“Юнак біля ручая”). Ось ця строфа в перекладі Миколи Лукаша:

О, прийди до мене, мила,
 Кинь палати осяйні,
 Постелю тобі під ноги
 Ніжні квіти весняні.
 Чуєш, як струмок журкоче,
 Як дзвенять в гаю пісні?
 Щира любка із коханим
 Знайде рай і в курені.

(Шиллер Ф. Лірика. – К.: Дніпро, 1967. – С. 125).

Все ж при гарненькій китайці... – Китайка – густа шовкова тканина, яку первісно завозили з Китаю.

Зна ксьондз про Елоїзине життя... – найімовірніше, що йдеться про героїню вельми популярної в часи Міцкевича книги – роману відомого французького письменника і філософа Жана Жака Руссо (1712–1778) “Нова Елоїза” (1761). Польські коментатори вказують, що в автографі Міцкевича спочатку значилося “Життя святої Елоїзи”, а відтак, автор міг спершу мати на думці популярне зібрання любовних листів Елоїзи, коханої французького філософа XII ст. Абельярд, яка згодом стала благочестивою черницею. Втім, персонаж, як і автор, міг знати обидва твори і сполучити в своїй уяві двох героїнь в одну.

Й страждання Вертера палкі? – Серед найпопулярніших творів визначного німецького письменника Й. В. Гете (1749–1832) – роман “Страждання молодого Вертера” (1744), меланхолійний герой якого накладає на себе руки через нещасливе кохання. Український переклад цього твору, здійснений Сидором Сакидоном, вміщено у виданні: Гете Й. В. Твори. – К.: Дніпро, 1982. – С. 205–304.

Стільки зніс я, стільки я страждав... – Наприкінці пісенного катрену, який розпочинається цими словами, подається авторська примітка – “З Гете”. Це переспів вірша К. Е. Райтценштайна; тема його запозичена з твору Гете “Лотга біля гробу Вертера”. Далі персонаж виконує ще один катрен цієї пісеньки.

Дев’ята надійшла, й палають свічки три... – Згідно зі вступною ремаркою дві свічки горять на столі і одна в лампаді перед образом Божої Матері. Їх пізніше щогодинне поступове згасання, супроводжуючи зізнання персонажа, підкреслює таємничість атмосфери, в якій відбувається дія.

Як та волосяниця, обвилося... – Волосяниця – грубий шорсткий одяг, здебільшого на голому тілі аскета.

Ланцем урочим дві душі навіки... – тут окреслюється романтичне поняття любови як зв'язку двох душ, визначеного божим промислом ще до їхнього земного існування й навіки нерозривного.

Ніхто не роз'єдна, як поєднає Бог! – Намагаючись утішити Густава, Ксьондз прагне узгодити його палкі образні сентенції з євангельськими настановами, посилаючись на Євангеліє від Матвія (розділ 19, вірш 6).

Буду вік тебе... (Уриває спів.)

Згадувати... – герой не зважається чи не хоче виспівати слово “кохати”.

Чарівлива, наче ангел раю... – Ці куплети мають авторську примітку про те, що вони належать Шиллеру. Це переспів перших трьох строф Шиллерового вірша “Амалія”. Подаємо цей вірш в перекладі М. Лукаша:

Гарний був, мов ангел із Валгалли,
Більш такого в світі не зустрійть...
В нього очі лагідно сяяли,
Наче сонцем збризнута блакить.
А цілунки – світле раювання!
Наче стрічний спалах двох огнів,
Наче струнних видзвонів єднання
У надземно-гармонійний спів –
Линули, палали, дух виймали з тіла,
Аж бриніли від жаги уста,
І в серцях бентежних повинню леліла
Вся земна й небесна красота!
Він погас – даремно, ах! даремно
У сльозах шукати забуття!
Він погас, і в світі стало темно,
І від туги в'яне цвіт життя...
(Шиллер Фр. Лірика. – К.: Дніпро, 1967. – С. 23).

Валгалла – в скандинавській мітології оселя бога Одіна, куди нібито потрапляли душі вояків, полеглих у бою.

В уста медові ти не цілував єдину! – Мабуть, Густаву здається, що Ксьондз, навіть якщо він греко-католицький священнослужитель і має право одружуватись, не кохає так, як звичайні люди.

Ти серцем скам'янів на поклики натури... – Після цього рядка в автографі, який не зберігся, йшов діалог Густава з Ксьондзом, де любовний запал порівнюється з релігійним. Під тиском цензури Міцкевич змушений був зняти цей діалог. Ось що він пише з цього приводу в листі до Я. Чечота 1823 року: “Дозволив вилучити оте порівняння цілунку, як дозволяють вийняти око, аби голову зберегти”. І в пізніших виданнях автор не подавав вилученого тексту. Його зберіг брат Міцкевича Александр, який у середині XIX ст. був професором Харківського університету. Переписаний уривок врешті потрапив у Житомирі до рук Яна Прусіновського, і той опублікував його в часописі “Gazeta Sjdzienna” (Щодення газета, 1860, ч.41–45) разом з матеріалом “Кілька споминів із молодости Адама Міцкевича”.

Ось український переклад цього фрагменту, не включеного до основного тексту:

Втім приклад інший тут подати слід:
 Чи був набожний ти за юних літ?
 На крилах молитов здіймався у небеса?

КСЬОНДЗ

Для мене в молитвах завжди одна краса,
 То правда; але все ж помалу
 Вік тупить вістря палахкого шалу.

ГУСТАВ

Згадай... Ти років мав лише з десяток,
 Як пойняла тебе духовна сила,
 Укляк побожно біля граток,
 Коліна скруха підкосила,
 До стулених долонь уста притис,
 В очах – вогонь покутних сліз...
 Та розійшлись запони в вітварі,
 Заблиснув келих, дзвоники вгорі,
 Й підніс тобі до уст священник Боже Тіло!..

КСЬОНДЗ

Ах! Серденько з грудей, здавалось, відлетіло
 І в недосяжні вмить полинуло світи!

ГУСТАВ

Ну, отче? Пам'ятаєш ти?
 Кохана... [І далі за текстом.]

Там, де Німана рукав... – Це початок поезії А. Міцкевича “Пагорбок Марилі” з циклу “Балади й романси”.

Можна й третю смерть зустріти,

Ту, що вчить Письмо, з правіку. – Вічна смерть – смерть у вічних муках, на які приречені найбільші грішники.

І Мільциядів дух не збуджує зі сну. – Мільцияд (Мільтияд) (бл. 550–489 до н.е.) – давньогрецький вождь, який з тактичних міркувань певний час визнавав верховенство персів, а врешті втік від них в Атени, у 490 до н.е. очолив атенське військо, яке в битві при Маратоні завдало персам поразку.

Що юні оболонь ця?.. – автоцитата з “Оди до молодости”, яка через цензурні перешкоди не ввійшла до збірки поезій 1822 р. Ця цитата – одне зі свідчень виразних автобіографічних мотивів у творі.

Коли його розпалить дух Мінерви... – Мінерва – римська богиня – мистецтв і талантів, під опікою якої перебували ремісники, вчителі, актори й лікарі.

...зоря Платона... – Платон (428–347 до н.е.) – визначний грецький філософ.

Як без очей душа – їй темні інші душі! – Образ очей душі запозичений із Шекспірового “Гамлета”; відповідна цитата слугує епіграфом до балади А. Міцкевича “Романтичність” (див.: Міцкевич А. Вибрані твори: у 2 т. – К., 1955. – Т. 1. – С. 123). Ця – поетична відповідь математику й астроному Яну Снядецькому, який у статті “Про класичні й романтичні твори” (1819) закликав “тікати від романтизму, як від школи зради і зарази”. Певно, він міг слугувати й прототипом героя дальшого рядка – “Ах, це той старець – в

нього розум клятий!” Епіграф (також шекспірівський) до II частини “Дзядів”, як зазначалось, свідчить про полемічну настанову твору щодо обмежености раціоналізму, про це безпосередньо свідчать і чимало інших Міцкевичевих рядків.

Літанію казав про Найсвятішу Панну... – Герой уві сні згадує ім’я коханої Марії. Очевидно, що ця паралель не випадкова, вона є одним з яскравих виявів властивого авторові романтичного обоженнювання кохання.

Літанія (від гр. – благання) – у католицтві довга благальна молитва або урочиста церковна служба, під час якої виголошується така молитва.

Крилатий геть обдер тоді мене злочинець. – Давній божок кохання – Ерос (Амур, Купідон).

Не раз у гай ходив, там став для мене рідним

...бувало, там я з Тассо розмовляю... – Торкватто Тассо (1544–1595) – італійський поет, автор епопеї “Визволений Єрусалим”, де зображена звитяжна битва хрестоносців з магометанами.

Я бачив там, як Ян звитяжно бивсь під Віднем... – польський король Ян III (Ян Собеський) у 1683 р. очолював переможну боротьбу з турками в часі облоги Відня.

...і Готфред вмер в мені. – Готфред з Буїлльону – герой вищезгаданої поеми Т. Тассо, звитяжний вождь першого хрестового походу (XI ст.), згодом король Єрусалиму.

Перш згадує щомиті... – пісенька, близька до народних, які співаються переважно на Мазовші та Любельщині.

Ах, слово стало тілом!.. – Ксьондз послуговується висловом із Євангелія від Іоанна (розділ I, вірш 14), де окреслюється таємниця втілення.

ЧАСТИНА I

Деякі дослідники припускають, що ця незавершена частина писалась перед появою частин II та IV. Між тим літературознавець Конрад Гурський, як здається, переконливо доводить, що вона створювалась пізніше, приблизно на межі 1822–1823 років. Див: *Czas powstania I części “Dziadów”*// Gurski Konrad. Mickiewicz: Artyzm i język. – Warszawa, 1977. – S. 57–69.

...розгорнута книга (роман “Валерія”). – Популярний свого часу роман баронеси Крюденер (1803), в якому йдеться про духів коханців, призначених одне одному божим промыслом, та про інші уявлення, близькі персонажам Міцкевича (герой роману, до речі, має ім’я Густав).

Та зір Медузи в них – все в камінь оберта... – Медуза – в античній мітології старша із трьох сестер Горгон, ревучих змієволосих чудовиськ, здатних обернути на камінь того, хто стрічався з якоюсь із них поглядом.

Немов закинутий на острів мандрівець... – можливо, образність цього та кількох наступних рядків навіяна романом англійського письменника Даніеля Дефо (бл.1660–1731) “Робінзон Крузо” (1721).

Як віра повелить нам з ними жити й далі... – у вірі вважається великим гріхом пришвидшувати власну смерть.

В Елізій вкаже путь... – Елізій (Елізіон, Елізіум) – в античній мітології блаженна земля на краю світу, країна вічної весни, де можуть перебувати лише герої та праведники.

Ксьондз в обряді бачить лихо... – Християнське духовенство, не визнаючи поганських традицій, однак слушно підпорядковує найживучіші з них церковній ідеології. Це стосується і ставлення до Дзядів. Невипадково в первісному варіанті II частини обряд провадив ксьондз. Однак у XVIII ст. під впливом ідей раціоналізму явища такої адаптації ставали рідшими, що й відзначено в передмові, вміщеній перед II частиною, та враховано в її остаточній редакції, як і в IV частині. Це, як бачимо, дається взнаки і в I частині. Наведений рядок, та й інші подібні рядки I частини, як слушно зазначає Конрад Гурський, не могли з'явитися перед написанням початкового варіанту II частини, їхня поява підготована образом поміркованого ксьондза з IV частини.

...див. "Романтичність" – хор малят звертається до невтішної Катрусі, героїні балади А. Міцкевича "Романтичність", та до інших юних розпачливиць, у яких смерть забрала коханців.

Голубка й голуб летять високо,

Ще вище орлик – націлив око... – ці рядки, ймовірно, навіяні автором однією з українських народних пісень про голубину пару, яку розлучає орел. Наводимо для прикладу одну з них:

Ой під горою, під кам'яною –
 Там сидів голуб із голубкою.
 Цілувалися, милувалися,
 Сизими крильми обіймалися.
 Налетів орел з-за чорної хмари,
 Розбив-розлучив голубів з пари.
 Голубка ходить, жалібно гуде,
 Що вже з голубом жити не буде.

(Українська народна творчість.

Балади: Кохання та дошлюбні взаємини. – К., 1987. – С. 152).

З нами, в кого в душах болі... – Мета обряду, описуваного в I частині, не так заспокоїти душі померлих, як заспокоїти душі живих; очевидно, що одна мета не перечить іншій.

Як в камінь юнака було колись заклято. – Легенди про людей, обернених у камінь, досить поширені у фольклорі. Міцкевич використав подібний мотив також у баладі "Рибка".

Біг Твардовський під склепіння... – Твардовський – легендарний чорнокнижник, з яким пов'язано чимало народних легенд та переказів; Міцкевич звертається до образу цього характерника також у баладі "Пані Твардовська".

Чи Ольгердова десниця

Підійма в Литві знамена... – Ольгерд – великий князь литовський у XIV ст., батько Владислава Ягелли.

Шле Ягелло, правнук, вісті... – князь Зигмунт Старий.

Чи тобі не говорили

Там про Порая ставного... – Порай – ім'я лицаря; як знаємо з "Пана Тадеуша" (книга IV), зображення цього лицаря з митрою (княжою шапкою) було родинним гербом Міцкевичів.

Пісня стрільця. – Написана на мотив хору мисливців – одного з коронних номерів славетної опери К. М. Вебера (1786–1826) "Вільний стрілець" (прем'єра відбулася в Берліні в червні 1821 р.)

Мов німфи ніженьки летючі й тріпотливі... – Німфи – давньогрецькі духи джерел і водойм, лісів і гір в образах чарівних юнок.

Снів сирени все миліше... – Сирени – давньогрецькі зловісні

демонічні істоти, жінки-птиці, які чарівним співом приваблювали морських мандрівців до скелястих берегів, прирікаючи тих на загибель. Тут начебто маємо абстрагування від зловісної суті цих істот і наголос на їх чарівному співі. Та все ж, коли зважити на нещастя, які не раз приносить оспівана автором палка любов, ця антична ремінісценція виглядає не такою вже й випадковою.

А. Міцкевич намірявся завершити I частину, але цього свого наміру не здійснив. Однак з логіки сюжету, що досить виразно проступає з начебто довільно поєднаних фрагментів, не важко уявити собі сцени зустрічі Дівчини і Густава в ніч Дзядів.

Частина III ПРИСВЯТА

Світлої пам'яті... –

Ян Соболевський – родом з Бялистока (Білостока), по закінченні Віленського університету був учителем в Крожнах на Жмуді; за царським вироком забраний у 1824 р. до війська, восени 1829 р. помер в Архангельську.

Ципрія́н Дашкевич – народився 1803 р. на Підляшші, вчився в школах Бялистока та Віленському університеті, правник та історик, належав до філаретів. Засланий до Росії, від 1826 р. перебував у Москві, де близько заприятелював з Міцкевичем. Помер у Москві в грудні 1829 р..

Фелікс Кулаковський – народився в Мозирі, студіював філологію у Віленському університеті, належав до філаретів, а можливо, й до філоматів, поет. Був засланий до Казані, де займався орієнтальними студіями. Помер 1831 р. в Петербурзі.

Філомати (любители науки) й філарети (любители доброчинства) – патріотичні організації польської молоді, до яких належав А. Міцкевич. Їх учасники стали героями й прототипами героїв III частини поеми.

III частина “Дзядів” писалася у Дрездені після придушення російським царизмом польського повстання 1830–1831 років. Поразка повстання викликала душевну кризу в поета, але ця драматична поема, створена протягом досить короткого часу, знаменує подолання кризи, віру в незнищенну силу народного духу. III частина “Дзядів” уперше з’явилася друком у Парижі 1832 року як 4-й том зібрання поезій автора.

ПЕРЕДМОВА

Ірод – жорстокий цар Юдеї, який, за біблійним переказом, наказав знищити усіх немовлят у місті Вифлеємі, дізнавшись, що там народився Син Божий Ісус.

Імператор Александр – Александр I, російський цар у роках 1801–1825. За його владарювання Віденський конгрес (1814–1815), конгрес монархів і дипломатів, що завершив війни коаліції європейських держав проти Наполеона I, ухвалив віддати російській короні значну частину польських та інших колишніх підвладних Речі Посполитій земель, що утворили Польське Царство (Конгресове Королівство). Спершу начебто лояльне ставлення царя до цього краю (тут навіть було запроваджене конституційне урядування) поступово набуває усе виразніших ознак колоніальної тиранії.

Сенатор Новосильцев (1762–1838) – впливовий російський урядовець часів Александра I, був повноважним представником царя при намісникові Польського Царства, його діяльність характеризується крайнім деспотизмом, який особливо виразно виявився 1823 року у Вільні під час процесу, спрямованого проти організацій патріотичної польської молоді.

Царевич Константин (1779–1831) – брат Александра I, його намісник у Польському Царстві.

Просна – ліва притока річки Варти, свого часу природний кордон між російською та прусською територіями.

...лише одному з усіх вигнанців вдалося вибратися з Росії. – Очевидно, автор має на увазі себе.

...в справі віленських студентів було щось містичне й таємниче. – Див. працю Леонарда Ходжки “Tableau de la Pologne ancienne et moderne” (“Образ Польщі давньої і новочасної”); невеличку брошурку, надруковану під час революції у Варшаві під заголовком “Новосильцев у Вільні”; також біографію Томаша Зана в біографічних словниках та праці Юзефа Страшевича “Les Polonais et Polonaises” (“Поляки та польки”). (Примітка А. Міцкевича до першого видання поеми).

Томаш Зан (1769–1855) – студент фізико-математичного факультету Віленського університету, був одним із засновників у 1817 р. Товариства філоматів, згодом – і філаретів; водночас був членом масонської ложі у Вільні й таємного “Патріотичного товариства”. На слідстві прагнув “обілити” в очах влади товаришів і прийняти більшу частину звинувачень на себе, що зумовило досить суворий вирок: рік каземату й заслання до Оренбурга, яке тривало тринадцять років (на Уралі Т. Зан провадив геологічні розвідки). Був також поетом, популярним у філоматському колі.

...божа кара... – йдеться, зокрема, про наглу смерть професора Бекю (в поемі – Доктор) та чиновника Байкова (виведений під своїм ім'ям), а також Вінцентія Лавриновича, віленського губернського радника, члена слідчої комісії (помер 1824 р.) Народна легенда долучила до них також прокурора Ботвінка, над родом якого зависло прокляття.

ПРОЛОГ

Мов з непам'яті мулкої... – цей образ міг бути навіяний античними уявленнями, згідно з якими у водах підземної ріки Лети душі померлих забували своє попереднє життя.

D. O. M. – прийняте в написах на цвинтарних надгробках скорочення: Deo Optimo Maximo. Зроблений в'язнем латинський напис на тюремній стіні загалом перекладається так: “Господу Найліпшому, Найвеличнішому. Густав помер 1 листопада 1823 року. – Тут народився Конрад 1 листопада 1823 року”.

ДІЯ I

СЦЕНА I

Персонажі цієї сцени, як і низки інших сцен поеми, мають здебільшого реальних прототипів.

Якуб – член Товариства філаретів Якуб Ягелло, після ув'язнення був учителем гімназії в Слуцьку.

Адольф – Адольф Янушкевич (1803–1857), у віленському процесі засуджений не був; Міцкевич заприятелював з ним 1829 р. в Римі. Був засланий до Сибіру за участь у повстанні 1831 р.

Жегота – Ігнацій Домейко (1801–1889), член Товариства філолатів, уник покарання, був добрим господарем на селі, брав участь у повстанні, згодом емігрував, належав до найближчого оточення поета в час написання III частини “Дзядів”. Пізніше виїхав до Чилі, де став помітним ученим і громадським діячем.

Ксьондз Львович – Каласантій, належав до філаретів, викладав математику в Полоцьку, згодом у Щучині.

Соболевський – див. вище примітку до Посвяти.

Фреєнд – Антоній, родом зі Жмуді, один з найактивніших філаретів, віршував, веселої вдачі. Брав участь у повстанні, загинув 1831 р.

Томаш – див. примітку до Передмови.

Фелікс Кулаковський – див. примітку до Посвяти.

Яцек – як можна судити з рукопису, його прототипом був Онуфрій Петрашкевич (1739–1863), секретар Товариства філолатів, студент природничого факультету. Під час слідства не був ув’язнений (не був тоді і одружений), але засуджений до заслання на Сибір, був там кільканадцять років, потім в європейській Росії, звідки повернувся вже в старості.

Сузін – Адам (1800–1874), філарет, на слідстві виявив особливу мужність і витривалість, незважаючи на суворе з ним обходження. Був засланий до Уфи, згодом до Оренбурга.

Янчевський – Ципріян, засуджений до каземату, відбував кару в Бобруйську, у 1826 взятий примусово до війська, помер у 1853 р.

Василевський – в автографі значиться прізвище Карсницький, яке належало одному з в’язнів.

Юзеф – Ковалевський (1800–1878), студент історії та філології, секретар I відділу Товариства філолатів. Після процесу засланий до Казані, де присвятив себе орієнталістиці, досяг значних наукових успіхів. Наприкінці життя був професором Головної Школи у Варшаві.

Ксаверій – в автографі значилося прізвище Каєтана Пшецішевського, філарета, який справді, боячись арешту, застрелився 26 жовтня 1823 р.

Янковський – Ян, син священника з Гродненщини, філарет, на слідстві виказав усіх своїх товаришів. Після процесу був поліційним урядником у Вологді.

Капрал – очевидно, і цей персонаж має прототипа – в особі капітана Паневського, колись офіцера польського легіону, пізніше наглядача над в’язнями, до яких ставився досить лояльно.

На слідстві нині Ян з годину був у місті... – Слідча комісія працювала в іншому приміщенні – резиденції Новосильцева, куди арештованих водили на допит через центр міста.

Школярів зі Жмуді. – Йдеться про учнів повітової школи в Крожах, членів таємного товариства “Чорні брати”, які були суворо засуджені і відправлені на заслання 8 березня 1824 р. Соболевський, який тут розповідає про них, їхній недавній учитель.

З кибитки поглядав, мов той владар зі скелі... – Оповідач тут захоплено порівнює Янчевського, керівника товариства “Чорні брати”, з Наполеоном, який був 1814 р. ув’язнений на скелястому острові св. Єлени.

Стривайте! Я також тут шляхтич сеймиковий... – уряд російський лишив на польських землях якісь елементи давнього урядовання, так звані сеймики для виборів маршалків шляхти (предводителів дворянства). Тут вжито як фразеологізм.

Антоній написав про схоже господарство. – Антоній Горецький (1787 – 1861) – поет-байкар, учасник наполеонівських війн і повстання 1831 р. У 1828 р. його арештовували за політичну спрямованість творчості.

Легіонером я в Домбровського служив... – Домбровський Ян Генрик (1755–1818) – генерал, учасник повстання Костюшка. У 1797 р. організував в Італії польські легіони, що бились на боці Франції, учасник ряду наполеонівських війн.

...і в Соболевського... – Соболевський Мацей (1781–1809), брат Яна Соболевського, полковник, загинув у бою в Іспанії.

Я, друзі, маючи свідоцтво содаліса... – тобто члена Маріянської содаліції, організації, покликаної поширювати і утверджувати благоговійну пошану до Божої Матері.

Vivat Polonus, unus defensor Mariae (лат.) – Живи, поляку, оборонцю Марії!

Новий Пален для царя. – Граф Петро Пален (1746–1826) – російський міністр, організатор змови, яка призвела до вбивства Павла I (1801).

А в колонію жорстоку... – йдеться про російське військове поселення, в дисциплінарний розпорядок якого неодмінно входило заняття сільським господарством.

Шарф, щоб задушить царя. – Шарфом, атрибутом царського мундиру, був задушений Павло I.

З Богом чи навіть всупереч Богу. – Богоборчі мотиви характерні для європейської романтичної поезії, яка одначе визнає особливу велич Бога. Міцкевич безпосередньо до цих мотивів не вдається, а розкриває їх з допомогою складності натури героя (романтичного співця), в душі якого точиться неоднозначна боротьба благосних і руйнівних сил. Ці мотиви виразно звучать в такому ж аспекті і в подальших сценах, зокрема в “Імпровізації”. Власне завершення I сцени є вже прелюдією наступної, тож не випадково літературознавці часто називають це завершення “малою імпровізацією”.

Наче Сивілла книгу пророцтв розгорта... – Сивілла – в античному світі жінка-пророчиця, ясновидиця, що нерідко виявляє свій божественний дар передбачення в екстазі. Вважалось, що Сивілли живуть до тисячі літ. Одна з найвідоміших – Сивілла з Куми, яка за римським переказом привела мандрівника Енея в підземелля і продала цареві Тарквінію Давньому три свої книги з пророцтвами.

СЦЕНА II ІМПРОВІЗАЦІЯ

Імпровізація (від лат. *improvisus* – непередбачений, раптовий) – швидко, без підготовки складання віршів (малювання, музикування тощо) на задану тему, набуло значної популярності в мистецтві в період романтизму. А. Міцкевич блискуче володів мистецтвом імпровізації, його імпровізаціями захоплювалися В. Жуковський, А. Пушкін. Ось що писав про Міцкевича російський поет П. Вяземський: “Імпровізований вірш його вільно й стрімко вирвався з уст його гучним та блискучим потоком. В імпровізації його була думка, чуття, образи і вищою мірою поетичні вислови. Могло здатися, він

натхненно читає напам'ять поему, ним уже написану"¹. Імпровізаційна легкість і невимушеність, яка знаменує вільний, не скутий канонами політ романтичного натхнення, однак потребує високої професійної підготовки, значної поетичної культури.

Розгорнутий у II сцені монолог Конрада є радше не авторською імпровізацією, а спонтанним плином душевного піднесення героя.

І зір...

Туди не долетить, хоч крила взяв скляні... – тобто озброївся телескопом.

...поклав долоні

На зорі – гармоніки кола безсонні... – Гармоніка – старовинний музичний інструмент, який складався із нанизаних на вісь скляних півкуль (від найменшої до найбільшої); обертаючись під дотиком пальців, півкулі видавали мелодійні звуки. Цей образ в автора пов'язаний з давніми уявленнями про сфери світобудови.

Нині я мов Самсон... – біблійний персонаж Самсон, ізраїльський вождь, наділений богатирською силою, потрапивши в полон до філістимців, які осліпили його, спромігся зрушити колону, до якої був прив'язаний, і завалити будівлю на голови бенкетуючих ворогів.

У мене думка – зброя чарівлива,

Що по громи твої сягнула в вишину... – тут ідеться зокрема про такий винахід людської думки як громовідвід.

Чуття, що криється лише в собі самім... – таємнича творча сила, спроможна зрівняти того, хто нею володіє, з Богом-Творцем.

Сам на сам з Тобою ж бивсь лихий? – Посилання на біблійну легенду про Сатану (Люципера), вожая збунтованих ангелів. Згідно з Біблією здолав його архангел Михайло. Бог "сам на сам" не бився. Очевидно, тут автор використовує апокрифічні версії легенди.

Гідру з птиці! – Гідра – водяна змія, легендарне багатоголове чудовисько.

Sacredieu! – французький прокльон.

СЦЕНА III

Брат-бернардин – член католицького ордену.

Я ж бачив, як ксьондзів на Празі вирізали – в передмісті Варшави 1794 р., під час штурму міста злочин цей скоїли війська Суворова.

Ні!.. Ока видерти ніколи не змогли б... – йдеться про властиве Конрадові як митцеві вміння бачити й передбачати внутрішнім зором.

Ось, Роллісоне, ти, стражденний брате мій... – Роллісон – цей персонаж у первісному автографі значиться як Моллісон; юнак з таким прізвищем на ім'я Ян вчився в повітовій школі в Кейданах, за участь у таємній учнівській спілці був засуджений на смерть, потім вирок замінено на довічне заслання до Нерчинська, де Моллісон помер; під час слідства був ув'язнений у домініканському монастирі.

Exorciso... (лат.) – заклинаю.

*Лев з Юди племені... – так ксьондз Петро називає Ісуса Христа, котрий під цим найменням згадується в новозаповітному *Об'явленні св. Івана Богослова* (розділ 5, вірш 5).*

¹ Квятковский А. Поэтический словарь. – Москва, 1966. – С. 118

Parle-moi donc fransais, mon pauvre capucin... – злий дух звертається до ксьондза Петра різними мовами, перші три рядки його тиради подаються французькою (“Говори зі мною по-французьки, бідолашний капучине, я у великім світі міг би забути латинь, але ти як святий мусиш мати схильність до мов...”), у наступному рядку німецькі фрази (“Можливо, Ви говорите німецькою; що Ви так бентежно бурмочете...”), далі йде коротке англійське запитання (“Що це?”), врешті італійське звертання (“Панове, я відповім”). Далі після початкового рядка ксьондзового заклинання нечистий прагне противитися йому чотирирядковою французькою тирадою (“Справді, ми в цій грі партнери, він мудрець, а я диявол за фахом. Я був його наставником і цим пишаюсь, може, ти знаєш більше за нас? Кажі – я викликаю тебе”).

Лукрецій – Тіт Лукрецій Кар (бл. 96 – 55 до н.е.) – давньоримський поет і філософ, послідовник Епікура, автор дидактичної поеми “Про природу речей”.

Левіатан – згадуване в Біблії морське чудовисько, так називається також твір відомого англійського філософа Томаса Гоббса (1588–1679) про державу як витвір егоїстичних схильностей людини.

Вольтер – (1694–1778), відомий французький письменник і філософ епохи Просвітництва, рішучий противник абсолютизму й католицизму.

Алтер Фріц – старий Фріц (нім.), Фрідріх II, прусський король в роках 1740–1786, один з ініціаторів поділу Польщі.

Legio sum (лат.) – Легіоном я є, ім’я мені – легіон; так згідно з Євангелієм Марка (розділ 5, вірш 9), назвав себе злий дух ошаліло, коли Ісус запитав про його ім’я.

КС. ПЕТРО Що бачив? ДУХ Звіра... КС. ПЕТРО Де? ДУХ В Римі...;

Про Апокаліпсис кажи – який там звір?.. – В Апокаліпсисі (новозаповітному “Об’явленні святого Іоанна Богослова”) йдеться про великого звіра; деякі коментатори вважають, що йдеться про Рим як столицю цезарів; неприхильні до католицизму припускають, що йдеться про Папу.

...da capo (італ.) – спочатку.

Лиш губернатор я, крайсгауптман, ландрат... – диявол порівнює свій чин з чинами земельних урядовців окупаційних щодо Польщі країн – Росії, Австрії, Пруссії.

Знай, будеш завтра ти побитий, наче Гаман! – Гаман (Аман) – згадуваний у Біблії гонитель євреїв, його опудало євреї б’ють і спалюють під час свята Пурім. Злий дух передбачає неприємності, які чекають на ксьондза в майбутньому.

In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, Amen.

Ego te exorciso, spiritus immunde (лат.) – в ім’я Отця, і Сина, і Святого Духа, Амін. Заклинаю тебе, духу нечистий...

Запитай у кума Вельзевула... – Вельзевул (від семіт. ба’ал зебуб, букв. – господар мух) – у ранньохристиянській мітології князь злих духів, диявол, глава демонів (Новий Заповіт). У Старому Заповіті йому відповідає філістимський бог Баал-Зебуб.

СЦЕНА IV

Ева, Марцеліна – цим персонажам автор надав імена й деякі життєві риси двох молодих польських панночок, з якими він познайомився в Римі 1829 року: Генрієтти Еви Анквіч та її подруги

Марцеліни Лемпицької; присвячував їм свої вірші (“До Г...”, “До мого чичероне”, “М. Л.”)

Молитву в час такий

Складу й за того, хто дарує нам пісні

(показує книжку)... – тут, як і в ряді інших суттєвих моментів Міцкевич надає Конрадові автобіографічних рис; можемо припустити, що йдеться про першу збірку поезій автора.

СЦЕНА V

Плунуть: одна до залізної брами... – тобто до в’язниці.

Збавитель народу! – існує немало коментувань і тлумачень цього таємничого образу, між тим таємничість є його сутнісною художньою ознакою, і він просто не підлягає остаточному з’ясуванню. Разом з тим зрозуміло, що йдеться про узагальнену постать героя-борця, здатного визволити народ з неволі. Це може бути Конрад, прототипом якого є сам автор, або ж продовжувач його справи.

Сорок чотири – славен іменем таким. – Як це видно з послідовності нумерації частин поеми, автор вдається до таємничого оперування цифрами. Цифрові наймення зустрічаються в давньоєврейських кабалістичних книгах і в практиці таємних товариств нового часу. Цю традицію використовує А. Міцкевич у романтичній поетиці свого твору. Чому саме збавитель народу названий цифрою Сорок чотири, з’ясувати важко, а, може, й неможливо.

Ні! Терпить люд. Який содом... – Долю Польщі від втрати державності до придушення Листопадового повстання автор порівнює зі страдним шляхом Ісуса Христа, знаходить до відтворюваних подій та обставин євангельські паралелі.

Кричать: “Судити буде гал!” – Незважаючи на те, що у Франції багато говорилося про співчуття до польських повстанців, уряд Луї-Філіппа ухилився від допомоги їм у 1831 році; через це гала (француза) автор порівнює з Понтієм Пілатом.

Ісуса розіпни, Варавва хай гряде... – Варавва – злочинець, що його, а не Ісуса, волів помилувати натовп.

Гал: “Вільний це народ, це незалежний люд!” – Автор гірко іронізує над порожніми облудними співчуттями.

З трьох всохлих люностей той хрест, як з трьох колод. – Йдеться про немилосердні і до власних народів монархії, що розділили між собою Польщу.

І тут солдат-москаль зі списом підійшов... – Російський солдат тут порівнюється з римським воїном Лонгіном, котрий пробив бік Ісуса на хресті. Поет не випадково дещо відступає від євангельської традиції. У Євангелії Лонгін протнув бік Ісуса вже по смерті його й тим самим ствердив її факт. У Міцкевича солдат, протинаючи бік ще живого народу, є остаточним призвідцем його смерті. Це безсумнівний натяк на придушення Листопадового повстання. Лонгін пізніше розкався у своєму вчинку і навіть був зарахований Церквою до числа святих. Це розгорнуте в кількох рядках порівняння свідчить про сподівання Міцкевича на те, що російський народ звільниться від тиранії та від зазіхань на права інших народів.

Немов сонця ясні, три праведні зіниці... – тут і далі в цій сцені автор послуговується урочистою символікою Апокаліпсису.

СЦЕНА VI

Ta sup na ochi mak! – Мак має відомі здавна снотворні властивості.

Марення Сенатора

Rescriptum (лат. *rescriptum*, від *rescribo* – відповідаю письмово) – у давньому Римі письмова відповідь імператора на подане йому для розв’язання питання, відповідь, яка мала силу закону; пізніше в європейських країнах – опублікований для широкого загалу акт монарха (державця) на ім’я службової особи з покладенням на неї певного доручення, висловлення подяки, сповіщення про нагороду тощо.

Grand Contrôleur (франц.) – Великий Контролер, одна з найвищих посад в урядовій ієрархії царської Росії.

Гук! – камер-юнкери так свищуть, наче сови... – Камер-юнкер – один з нижчих придворних чинів.

СЦЕНА VII

Атмосфера й характер цієї сцени значною мірою зумовлені розголосом про відомий в часи Міцкевича літературний салон Віцентія Красінського (батька поета Зигмунта), у минулому наполеонівського генерала, після 1814 року ревного прибічника російського самодержавства, котрий і після 1831 року лишився царським посіпакою, зненавидженим польськими патріотами. Він є прототипом постаті Генерала, господаря салону. За посталями сцени вгадуються й інші реальні особи.

Зенон Немоєвський – студент Варшавського університету, належав до групи змовників, які в ніч на 29 листопада 1830 р. наступом на Бельведер, резиденцію великого князя Константина, розпочали повстання.

Адольф – див. прим. до сцени I.

Ціховського я знаю... – Адольф Ціховський (1794–1854) – наполеонівський офіцер, належав до таємного Патріотичного Товариства; ув’язнений 1822 р., звільнився 1826. Після повстання перебував в еміграції, у 1832 в Дрездені зав’язалось його особисте знайомство з Міцкевичем.

У нього сотні строф про сіяння гороху. – Цей рядок дає підстави судити, що Літератор, про якого йдеться, міг мати своїм прототипом Каєтана Козьмяна, автора розлогої поеми “Землеробство”, затятого класициста.

Розпорядник – церемоніймайстер, ревний служка вел. кн. Константина Ян Жабокліцький.

“*Constitutionnel*” – досить популярна у ті часи французька газета, орган поміркованої ліберальної опозиції.

Мов з Геркуланума книжки в землі зітлілі... – Геркуланум – місто в південній Італії поблизу Неаполя, у 79 р. знищене під час виверження Везувію; в процесі розкопок знайдено там обвуглені й понівечені мистецькі колекції, бібліотеки.

Старий Немцевич хай помістить в пам’ятки... – Юліян Урсин Немцевич (1757–1841), поет та історик, у 1822 р. розпочав видання “Зібрання історичних пам’яток про давню Польщу”.

Легенд не створимо, бо свідки на заваді... – Перший літератор відстоює класицистичний принцип опису переважно давно минулих, а не сучасних подій.

...коли немає двору... – Перший літератор згадує часи короля Станіслава Августа, прихильника мистецтв.

Лишень наміснику замов за мене слово. – Очевидно, йдеться про офіційного намісника, яким у ті роки був генерал Юзеф Зайончек (1752–1826). Незважаючи на своє минуле учасника повстання Костюшка, був у край непопулярним серед поляків і перетворився на безвольне знаряддя фактичного намісника вел. кн. Константина.

Адам Г. – так цей персонаж значиться в рукописі (в першодруці – *А. Г.*); Адам Гуровський, знаний демократичний публіцист у час повстання й одразу після нього, емігрував, у 1834 р. повернувся і прилучився до царської служби.

Набеляк – в першодруці значиться як Н., Людвік, літератор, один з учасників нападу на Бельведер, після повстання – емігрант.

Висоцький – Петро, 1824 р. ще підофіцер; у 1830, як інструктор в Школі підхорунжих, був організатором повстання.

СЦЕНА VIII

Дія відбувається в палаці, де містилася резиденція правителя краю. Підручні сенатора Новосильцева в провадженні справи філаретів у поемі або ж названі своїми іменами, або ж позначені рисами, за якими безпомилково вгадуються реальні особи.

Камергер Байков – Лев Банков, дійсний статський радник, брав участь у філаретському процесі як представник уряду, нашіптувач Новосильцева, цинік та розпусник, раптово помер 1829 р. В оточенні його називають генералом, оскільки цьому військовому званню відповідає його урядовий чин.

Пелікан – Вацлав (1750–1873), з 1817 р. був професором хірургії у Віленському університеті, ганебно вислужувався перед Новосильцевим, після філаретського процесу дістав посаду проректора. Ходили чутки, що він 1836 р. отруїв Новосильцева, щось не поділивши з останнім в одній із брудних справ.

Доктор – Август Бекю, професор-медик, відомий як прислужник властей та донощик (див. примітку до авторської передмови до III частини “Дзядів”).

Сенатор, як це прийнято в російському аристократичному світі, часто послуговується французькою мовою. Ця риса допомагає автору підкреслити облудність персонажа, викрити тупу звирячість, що криється за претензійною чванливістю.

Diable! quelle corvee! – Диявол! що за морока!

La princesse – княгиня; ймовірно, що йдеться про княгиню Зубову, польку з походження, оточену лихою славою, згідно з якою була коханкою Новосильцева та Байкова.

...en fait des dames... – стосовно дам...

...imaginez-vous... – уявіть собі...

Je jure... – Присягаюсь...

...ma table. – ...мого столу.

Avec leur franc parler et leur ton detestable. – З їх безцеремонним базіканням і нестерпним тоном.

Figures-vous. – Уявіть собі.

Que sais-je! – Не збагну!

Il y a de quoi... – Є з чого...

Monsignor – Монсеньйор; Його Високість; йдеться про вел. кн. Константина.

...de revenir bientat... – ... аби швидше повертався...

Je n'en puis plus... – Уже не можу більш...

Zrobiv anagnosin. – Anagnosin (гр.) – обстеження. При політичному доносі лікар вживає медичну термінологію.

...ce sont des maux legers... – це легкі недомагання...

Ce sont... accidents passagers... – Це... минущі випадковості...

...signor Dottore (італ.) – ...пане Доктор.

Adio, bona notte (італ.) – Прощавайте, надобраніч...

...vous osez... – ...осмілюєтесь ви...

...excuser... – ...пробачте...

A propos... – До речі...

...voyez-vous... – ...от бачите...

Oh! Cet incendiaire... – О! Цей палій...

Ce n'est pa ton affaire... – Це не твоя справа...

Eh bien? – І що ж?

Ботвінко там старавсь. – Ботвінко Ієронім, віленський губерньський прокурор, провадив слідство проти філаретів.

Parions... – Поб'ємось об заклад...

Trois cents coups et vivant? Trois cents coups, le coquin... – переклад цього та наступного рядків: Триста київ і живе? Триста київ, от шельма. Триста київ і не сконав, – що за яacobінський хребет!

Яacobінський – прикм. від яacobінець, член найрадикальнішої революційної течії у часи Великої Французької революції (назва від монастиря св. Яacobа – місця зібрань революціонерів).

...la vertu cutanee Surpasse tout – витривалість шкіри щонайвища.

...une peau mieux tantee! – ...шкіру, вичинену ще ліпше!

Je n'y conpois rien! – *ha, ha, ha, ha, mon ami!* – Нічого не збагну! – ха, ха, ха, ха, мій друже!

Un honnete soldat en serait mort dix fois! – Порядний солдат від того сконав би десять разів!

Quel rebelle – Який бунтівник...

C'est juste... – Це справедливо...

Vous n'aimez pas l'histoire, – Не любите історії,

ha, ha, un satirique – ха, ха, сатирик

Aurait dit... – Сказав би...

...devenir historique. – ...відійти в історію.

Elle porte une lettre. – Вона принесла листа.

La princesse pent-ktre. – Можливо, княгиня.

Avec quelle chauleur! – З яким запалом!

...mure de ce fripon. – ...матір того лайдака.

Кмітова – в рукописі Гуттова (дружина аптекаря у Вільні; одна з жінок, котрі опікувалися долею ув'язнених).

Monsieur le Senateu... – переклад розпочатої цим звертанням тиради Панни: Пане сенатор! Ох! Я вам завадила, зараз співатимуть хор з “Дон-Жуана”; а потім концерт Герца...

“Дон Жуан” – опера Моцарта, один з найвідоміших творів славетного композитора; Герц Генрик (1603–1886) – німецький піяніст і композитор, у ті часи досить популярний.

Herz! Choer! *Торкалась тут розмова наша серць.* – Гра слів, вона полягає в тому, що Герц (Herz) по-німецьки означає серце, а французьке choer (хор) вимовляється так само, як і соеиг (серце).

Переклад вміщеного в наступних двох рядках люб'язного звертання Сенатора до Панни: Ви прийшли якраз до речі, ви чарівна, як серце. Мить чулості! Тут просто злива серць.

...*le grand-duc Michel*... – великий князь Михайло... – наймолодший брат Александра I, знаний як гультьй, до державних справ не дуже охочий; перебував на той час з гвардією в Литві.

Ma foi... – Я певен...

J'e suis dans un moment. – Зараз буду – за мить.

Faites-lui donc grace! – Згляньтесь над нею!

Diable m'emporte... – Дідько мене брав...

C'est drole... – Це забавно...

Eh bien... – Ну що ж...

Est-il possible? – Чи це можливо?

Soyez tranquille... – Заспокойся...

Adieu. – Прощавайте.

J'y suis dans un moment. – За хвилину буду.

C'en est trop... – Це занадто...

...*sa mine la sant*. – ...це підточує здоров'я.

...*fait la digestion*. – ...полегшує травлення.

...*voir donner la question*... – ...допит споглядати...

...*en prenant son café*... – ...попиваючи каву...

...*auto-da-fe* – ...аутодафе (публічне оголошення й виконання вироків інквізиції, зокрема спалення засуджених на вогнищі).

...*avec un teint delabre*... – з такою змарнілою шкірою...

Sлід брати шлюб, немов Тіберію а Капрі... – Тіберію на Капрі... – Тіберій – римський цезар у I ст., тиран, який зміцнював свою владу, вдаючись до численних конфіскацій майна, заслань і страт, наприкінці життя став відлюдькуватим і підозрілим, покинув Рим і виїхав на мальовничий острів Капрі, де проводив час у жорстоких розвагах і розпусті.

...*quelle figure!* – ...яка міна!

...*l'air d'un poete*. – ...у нього вигляд поета.

...*un regard aussi bote?* – ...такий придуркуватий погляд?

Князь Чарторійський – Адам Єжи Чарторійський (1770–1861), замолоду приятель царевича, майбутнього імператора Александра I, свого часу російський міністр іноземних справ, в час відтворюваних подій куратор Віленської наукової округи, а отже й Університету, йому Новосильцев завдячує входженням в найближче оточення Александра I і відтак стрімким ростом своєї політичної кар'єри. В ході процесу філаретів Новосильцев прагне політично скомпрометувати Чарторійського в очах царя. В час повстання 1831 р. кн. Чарторійський очолив Національний уряд, в еміграції був провідником аристократичної консервативної партії.

Que me dites-vous là, mon cher? – Що ви кажете, мій любий?

Impossible... – Неможливо...

А головне світило

В них Лелевель, котрий усім керує сміло. – Лелевель Йоахим (1786–1861), відомий польський історик і політичний діяч, професор Віленського університету, мав великий вплив на патріотичну молодь, зокрема на А. Міцкевича, з яким підтримував багатолітні дружні стосунки. В час процесу філаретів піддавався утискам влади, був позбавлений кафедри. Учасник повстання 1830–1831 рр., один з його керівників, згодом провадив активну політичну діяльність в еміграції.

...*que je vous embrasse!* – ...дай обніму тебе!

Ecoutez... – Послухайте...

А там староство... – давня королівська маєтність, яка в часи

Речі Посполитої надавалася в довічне користування за особливі заслуги феодалові, що відтак називався старостою. Староства, як і церковні угіддя, царський уряд нерідко конфіскував і віддавав своїм вірним служакам.

C'est indigne! – Це не годиться?

Ah! mon cher Sénateur... – Ах! Мій дорогий сенаторе...

Vraiment, c'est un malheur. – Справді, це нещастя.

Pardon, mille pardons, j'étais très occupé... – переклад започаткованої цим рядком відповіді Сенатора: Перепрошую, тисяча перепрошень, я був дуже зайнятий. Що бачу, менуєт? Досконало згрупований! Це мені нагадало дні моєї юности!

Ce n'est qu'une surprise – Це тільки сюрприз. Ці слова промовляє Княгиня, з приводу відсутності якої на початку сцени Сенатор висловлює невдоволення. Переклад її дальшого діалогу з Новосильцевим: С е н а т о р. Чи це ви, моя богине? Як я люблю цей танок. Сюрприз? Ах! Богове! К н я г и н я. Ви танцюватимете, сподіваюсь. С е н а т о р. Звичайно, з усім завзяттям.

БАЛ СПІВОЧА СЦЕНА

Автор з романтичною сміливістю й вишуканістю вдається в драмі до засобів опери й досягає особливої виразності у відтворенні атмосфери великосвітського балу, в саркастичному викритті пануючих тут фальші й облуди.

Il crevera dans l'instant. – Він от-от лусне.

Радник – його прототипом був радник Вінцентій Лавринович, один з найзапекліших членів слідчої комісії. Раптово вмер через кілька місяців після смерті професора Бекю, в листопаді 1824 р. (див. останню примітку в авторській передмові до III частини).

Ah! quelle beauté, quelle grâce! – Ах! Яка краса, який лоск!

Російський офіцер (до Бестужева). – Бестужев-Рюмін Михайло Павлович (1803–1826) – один з керівників Південного товариства, революційної дворянської організації. Вів переговори з польськими патріотами, бував інкогніто у 1823 та 1824 роках у Варшаві та Вільні. За участь у повстанні декабристів повішений.

Mon General, quelle chanson! – Мій Генерале, що за пісенька!

Переклад подальших рядків: Б а й к о в (співає пісню Беранже) Яка честь, яке щастя! Ах! Пане сенатор! Я ваш покірний слуга, і т.д. С т у д е н т. Генерале, це ваші слова? Б а й к о в. Так. С т у д е н т. Я вас вітаю. О д и н з о ф і ц е р і в: Ці куплети справді потішні, який сатиричний та забавний тон! М о л о д и к. За вашу незрівнянну музу я зробив би вас академіком.

Беранже П'єр Жан (1780–1857) – відомий французький поет, автор популярних пісень, переважно сатиричних. Байков тут співає пісню Беранже “Сенатор”. Подаємо з неї фрагменти в перекладі Володимира Самійленка:

В мене жінка – честь моя і слава,
 Очі в неї як зірки горять,
 Через жіночку ж здобув я права
 Дорогого пана другом звать.
 В самий день, як з нею повінчався,
 Я з самим сенатором спізнався.

Приспів:
 Маю щастя нечуване!
 Маю честь велику!
 Ах, вельможний ясний пане,
 Ваш слуга довіку.
 .....
 У компанії він любить сміхи,
 Я ж буваю гострий на язик:
 По обіді якось для потіхи
 Я пришив йому такий гаплик:
 “Кажуть, що моя до вас шаноба
 Додала мені... ріжки до лоба”.
 (Беранже П'єр-Жан. Пісні. – К., 1970. – С. 23–25.
 Див. також, зокрема: Самійленко Володимир.
 Твори. – К., 1990. – С.267–269.)

Va, va, je te coifferai bien. – Но, но, я вже тобі наставлю роги.
 Юстин Поль – Юстин Ромуальд Поль (1802–1831), філарет,
 студент права, згодом один з організаторів повстання у Литві, за-
 гинув у бою.
...лунає арія Командора. – З опери Моцарта “Дон-Жуан”.
...arrangez donc... – ...зробімо влад...
...c'est inconcevable! – ...це незбагненне!
...c'est diable! – ...це чортівня!
Voyez... voyez, quel oeil hagard... – Глянь... глянь, який блука-
 ючий погляд.
...singulier hazard. – ...винятковий випадок.
On aurait fort a dire... – Багато можна було б сказати...
...on dirait bien des choses!.. – ...підє значний розголос...
Il bat la compagne... – Він меле казна-що...

СЦЕНА ІХ

Свіжий мрець! – Це, очевидно, Доктор або хтось такий, як він.
 Кари завдано впливає з вини платного прислужника, тепер він
 переливає з долоні в долоню срібняки, розплавлені блискавкою.
Аж поки той кат дітлахів... – йдеться про таких як сенатор
 Новосильцев чи й про нього самого.
Свіжий мрець, блідий, гладкий... – тут вгадуються риси Бай-
 кова.
Чи ім'я своє змінив. – Це сталося в пролозі ІІ частини.
То від мурів Гедеміна... – від Вільна.

ДОДАТОК ДО ІІІ ЧАСТИН ДОРОГА ДО РОСІЇ

Про розбишак цих оповіді зрими. – На тріумфальних арках, які
 зводились у Римі на честь воєнних перемог, є зокрема рельєфні
 зображення битв з північними варварськими племенами.
Такі ж лівійцям від самуму збитки. – Від африканського пустель-
 ного вихору, який пісками Сахари часом засипав цілі каравани.
На північ згідно з царським указом
Полки простують... – розширюючи межі імперії, цар Александр
 1809 року окупував Фінляндію, яка протягом ХІХ ст. неодноразово
 прагнула повернути незалежність.

А з півночі йдуть інші до Кавказу... – царизм вів тривалі воєнні кампанії задля підкорення і втихомирення кавказьких народів, особливо в першій половині XIX ст.

І в тій кибитці сам Єрмолов їде. – Єрмолов А.П. (1772–1861) – російський генерал, головнокомандувач військ на Кавказі, у 1827 р. був звільнений у відставку.

ПЕРЕДМІСТЯ СТОЛИЦІ

Тут описана літня резиденція російських монархів Царське Село.

Щоб звівся славний Колізей у Римі... – найбільший амфітеатр античного світу, назву дістав від колоса – велетенської статуї, що стояла поблизу; споруджений у 80 р.

Сади висячі, диво Вавилону? – описані давньогрецьким істориком Геродотом висячі сади Семіраміди з їх терасовими конструкціями над склепіннями та зрошувальними пристроями вважаються одним із “чудес світу”. Вавилон – столиця однойменної стародавньої держави на Близькому Сході (існувала з кінця II тис. до н.е. по VI ст. до н.е., була завойована персами).

Каррарський мрамур так сія незмінно... – мрамур з італійської місцевости Каррара славиться своєю надзвичайною білістю.

ПЕТЕРБУРГ

Не хтіли люди... Цар підніс правицю... – Петро I (1672–1725), перший російський імператор; протистоячи шведській експансії, заклав у 1703 р. на Балтиці Петербург – нову столицю.

Тіла підданців, а не тільки палі... – відомо, що в роботах у закладенні Петербурга брали участь українські козаки; багато їх звідти не повернулося живими. Ось що, наприклад, писав з цього приводу відомий історик: “Поблизу Ладоги стояв запорізький полковник Матвій Темник з товаришами, який брав участь у війні росіян проти шведів. Вересня 11 дня 1703 року він через полкового осавула й піхотного сотника надіслав листа боярину Головіну зі скаргою на те, що, перебуваючи вже третій рік на государевій службі, він ніколи не зазнавав таких злигоднів, як зазнає тепер зі своїми товаришами... У такому ж скрутному становищі перебували й ті з запорізького товариства, котрі виконували земляні роботи в гирлі Неві. Вони спочатку діяли у війні проти шведів, але потім їх поставили на земляні роботи. Вони гірко скаржилися у Січ на те, що їм не дають ні круп, ні сухарів, а змушують жити лише на хлібі, та й то дають половину супроти належного”. (Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. – Львів, 1992. – Т. 3. – С. 218).

Зійшли, здається, з вежі Вавилону. – Вавилонська вежа – священна споруда на честь бога Мардука, покровителя Вавилону, будувалася в II і в першій половині I тис. до н.е. Згідно з біблійною оповіддю (Книга Буття, розділ II) Всевишній змішав мови будівничих так, що вони не розуміли один одного і занехаяли будову.

Тут добродій Жокко... – очевидно, ім’я персонажа промовисте, оскільки *josko* з французької перекладається як орангутанг.

Тут мешка італісець Джьокко... – це прізвище можна перекласти з італійської як Веселун, очевидно, воно вжите на позначення персонажа, що блазнюванням домагається прихильности зверхників.

Дім пастора Дінера.. – нім. Diener – слуга, лакей.

Дінер шле заклик свій до кальвіністів,

Социніанів і анабаптистів... – до членів та прихильників релігійних течій і сект, вороже наставлених до традиційного християнства.

...геть як Борея діти... – давньогрецького /тракійського/ бога північного вітру; на зображеннях цього бога часто супроводжують дітлахи, що летять, надимаючи щоки.

Незвичні люди серед цього тлуму... – певно, засланці після віленського процесу, серед яких виділяється мандрівець (пілігрим), в якому вгадуються риси Конрада, а відтак і риси автобіографічні.

Та ще один там проводжав смеркання... – Йдеться про Юзефа Олешкевича (1777–1830), польського художника (автор портрета Міцкевича), масона та містика, що мешкав у Петербурзі з 1810 р., він зблизився з Міцкевичем у час заслання поета і мав на нього певний вплив. Йому присвячено один з дальших віршів “Додатку...”

Хреста й Погоні знаком осіняю. – Персонаж засвідчує, що він християнин і походить з Литви, гербом якої є знак Погоні (зображення лицаря на коні). В первісному тексті вітання звучало інакше й свідчило, що персонаж належав до масонської ложі Білого Орла. Масонський рух у Росії був заборонений царським урядом 1820 р.

ПАМ’ЯТНИК ПЕТРУ ВЕЛИКОМУ

Споруджений у Петербурзі пам’ятник цьому російському цареві належить до найвідоміших творів французького скульптора Е. М. Фальконе (1716–1791). Постаць імператора зображена в римській тозі на коні, який здибився над урвищем скелі-постаменту, немов готуючись до стрибка.

Співець був другий, знаний всій Росії... – прототипом цього персонажа багато хто з дослідників вважає визначного російського поета А. С. Пушкіна, інші, посилаючись на драматизм дружніх стосунків російського і польського поетів, певною мірою з’ясованих зокрема у вірші Пушкіна “Клеветникам России” (першодрук у брошурі “На взятіє Варшавы...” 1831 р.), гадають, що тут ідеться про поета-декабриста Кіндрата Рилєєва (1795–1836), який до того ж є тезкою головного героя поеми. Міцкевич тепло згадує Рилєєва і у вірші “До приятелів-росіян”. Втім, певно, художньо узагальнений образ, поданий у вірші “Пам’ятник Петру Великому”, немає потреби неодмінно пов’язувати з певною історичною особою.

Звісь пам’ятник тут першому цареві –

Цих див творцю, так друга наказала... – багато дослідників, здається, цілком слушно вважають, що своєрідним перефразуванням цих рядків А. Міцкевича є знамениті рядки з поеми Т. Шевченка “Сон (У всякого своя доля...)”:

Це той п е р в и й, що розпинав
Нашу Україну,
А в т о р а я доконала
Вдову сиротину.

(Шевченко Т. Повне збір. тв.: у 12 т. – Т. 1. – К., 1989. – С. 188).

На бронзовому карку буцефала... – статного витривалого коня; первісно буцефал (гр. – бикоголовий) – це дикий кінь, якого за легендою приборкував Александр Македонський.

Звісь Марк Аврелій, славний у народі... – римський цезар в 161–180 рр., визнаний істориками одним з найінтелігентніших,

найшляхетніших римських імператорів, філософ, автор відомого трактату “Наодинці з собою”. Вціліла до наших днів кінна статуя Марка Аврелія стоїть у Римі на Капітолійському пагорбі (1537 р. її встановлено на постаменті, спорудженому визначним скульптором Мікеланджело).

Вдалось на Рейні славно й на Пактолі... – ріка Рейн слугувала природним кордоном між давньою Галлією та германськими землями; Пактоль – золотоносна ріка в Лідії (історичній області на заході Малої Азії).

На Капітолій входить в ореолі. – Капітолій – один із семи римських пагорбів, здавна політичний та культурний центр Риму, тут було зведено храм трьох богів (Юпітера, Юнони та Мінерви), до якого прямували римські полководці під час тріумфальних процесій.

ОГЛЯД ВІЙСЬКА

Плац широченний... – Марсове поле в Петербурзі.

Цар доконає шаха і султана... – йдеться про війни Росії з Персією (1826–1828) і Туреччиною (1828–1829).

Протнувши серце, пустить кров сармату. – Натяк на придушення царизмом польського повстання. Європейська Сарматія – в період Римської імперії територія Східної Європи, що межувала з Германією та Дакією, ця територія значною мірою збігається з територією Польщі, тож деякі сарматські племена можуть вважатися прапредками поляків.

Писав славетний генерал Жоміні – Жоміні Анрі (1779–1869), швейцарський військовий теоретик, з 1813 р. служив у російській армії.

Така одначе ставка в фараоні... – азартна картярська гра, досить поширена у XVIII ст.

В дворянах легше стоїків пізнати... – Стоїки – прихильники напрямку в античній філософії, що обстоювали панування над почуттями, утверджували рівновагу духу, його вищість над минущими стражданнями, мінливими відчуттями щастя й нещастя; згаданий вище імператор-філософ Марк Аврелій належав до прихильників цього напрямку. Називаючи царських служак стоїками, автор відверто іронізує.

Старий Красицький, мабуть, не лукавить... – Красицький Ігнаці (1735–1801), визначний польський письменник епохи Просвітництва, автор сатир, байок, героїко-комічних поем, романів; мав певний вплив на творчість українських письменників, зокрема – П. Гулака-Артемовського. Тут цитується рядок із сатири “До короля”.

Цих царепедій ревний зачинатель. – Царепедія – тобто виховання царя, жартівливе переінакшення назви твору давньогрецького письменника Ксенофонта (4 ст. до н.е.) “Циропедія” (“Виховання Цира”).

В Гомера теж є щось таке воєнне

Про бій богів, де й він впада в дрімоту. – У творі давньоримського поета Горація “Послання до Пізонів” є фраза про те, що й великий Гомер часом дрімає, себто творить рядки менш досконалі, ніж завжди.

НАПЕРЕДОДНІ ПЕТЕРБУРЗЬКОЇ ПОВЕНІ 1824 РОКУ

ОЛЕШКЕВИЧ

Потужна повінь у Петербурзі внаслідок раптової відлиги й виходу Неви із берегів сталася 7 листопада 1824 р. Міцкевич прибув сюди

вже після того, як повинь відійшла, і оглядав лише її наслідки. Цю повинь описує А. Пушкін у поемі “Мідний вершник”, в примітках до якої посилається на цей вірш А. Міцкевича.

А твань, як в Стіксі, рине каламутно. – Стікс (гр. Styx – Невисна) – в давньогрецькій мітології ріка, що плине з Океану в Підземний світ.

ДО ПРИЯТЕЛІВ-РОСІЯН

Рилєєв, де твоя тепер шляхетна шия... – з визначним поетом-декабристом К. Рилєєвим заприятнився А. Міцкевич у Петербурзі 1825 р. Після поразки повстання декабристів Рилєєва у липні 1826 р. було повішено.

Рука Бестужева, поета і героя... – Александр Бестужев (1797–1837), російський поет і повістяр, виступав під псевдонімом Марлінський; офіцер гвардії, учасник повстання декабристів, відбував покарання на каторжних роботах у Сибіру, згодом переведений рядовим солдатом на Кавказ, де загинув.

АВТОРСЬКІ ПОЯСНЕННЯ

В оригіналі – “Пояснення”. Належать перу А. Міцкевича, отже є частиною тексту твору.

У Литві Дибич, переслідуючи поляків... – Іван Дибич (1785–1831), генерал-фельдмаршал, головнокомандувач царських військ, кинутих на придушення польського повстання. Помер в ході воєнних дій.

...Храповицький, ув’язнюючи й винищуючи повстанців... – Матвій Храповицький був у перші місяці повстання генерал-губернатором Литви.

Згадаймо, що Його Високість князь Віртемберзький... – воєначальник; очолював об’єднання прусько-російських військ, що взяли у 1813 р. в облогу Гданськ (Данціг), де укріпився французький гарнізон.

...писав до генерала Рання... – Жан Рапп, командував французьким військом, обложеним у Гданську; його щоденники вийшли друком 1823 р.

Petro primo Catharina secunda (лат.) – Петрові Першому Катерина Друга.

Цей рядок перекладено з російського поета, імени якого не пам’ятаю. – В примітках до “Мідного вершника” А. Пушкін зазначає, що Міцкевич має на увазі російського поета В. Г. Рубана (1742–1795); в доробку цього поета є ода “Напис до каменя, призначеного для підніжжя статуї Петра Великого”.

Такий от Ватель у чиновництві. – Ватель – ім’я ревного служачки, що увійшло в прислів’я; це був маршалок двору французького принца Конде, маршалок цей наклав на себе руки, дізнавшись, що замовлена ним риба не надійшла вчасно до учти на честь Людовіка XIV.

Англійський живописець Доу... – Джордж Доу (1781–1829), працював у Петербурзі у 1819 р., створив галерею 1812 р. у Зимовому палаці; тут ідеться про портрет майбутнього царя Александра II.

Його некролог можна знайти в петербурзьких газетах 1830 року. – Некролог авторства Францишка Мілевського, опубліковано в “Tygodnic Petersdurskiem” (“Петербурзькому тижневику”) у 1831 р., число 41. Відзначаються в нім чудовий характер, релігійно-містичні зацікавлення, душевні чесноти й надзвичайна особиста привабливість померлого Олешкевича.